

Geç Memlûk Dönemi'nde Zanaatkârlar, Sonradan Görmeler ve Sufiler*

(Doris Behrens-Abouseif)

Trc: Zeynep Erçetin Dağınık
Boğaziçi Üniversitesi, Tarih Bölümü, İstanbul
zeynepercetin@gmail.com

Trc: Seriyye Akan
SUNY Binghamton Univ. Tarih Bölümü
sakan1@binghamton.edu

Geliş Tarihi: 08-08-2019 Kabul Tarihi: 29-08-2019

Öz

Bu makale bürokratik sisteme katılmayı ve Memlûk idarî kurumlarında üst makamlara gelmeyi başaran ve sonunda büyük güç ve siyasî otorite elde eden zanaatkârların ve halktan kimselerin kariyerlerini incelemektedir. Bu dönemde sufi şeyhler, ortak kökenli erkekler ve Memlûk hayırseverliğinin faydalanıcıları güçlü ve yetkili figürler olarak ortaya çıktılar, aristokrasi ve halk tarafından eşit ölçüde saygı gördüler. Ayrıca otoriteler tarafından esnek ve yeni bir tutumun ardından yeni ayrıcalıklı gruplar Cuma camilerinin kurucuları olarak görülmektedir. Dönemin tarihçileri tarafından sıklıkla eleştirilen bu sosyal akışkanlık, akademik eğitilmiş nüfusun büyük bir kısmına ulaştıran Memlûk aristokrasisinin dindar himayesinin bir sonucuydu. Memlûk döneminin sonlarına doğru, dinî kurumların yapısı da düzleşmişti: sufi hizmetlerin yer aldığı Cuma camileri eski medrese ve hankâhların yerini aldı. Bu makale dönemin görsel sanatlarının, toplumsal değişimleri sanatsal himayenin yeni yönleriyle birlikte nasıl yansıttığını da tartışmaktadır.

Anahtar kelimeler: Memlûkler, Sanat, Zanaatkâr, Cuma Camii, Sufi şeyhler, Sosyal Hiyerarşi, Dinî kurumlar

On beşinci yüzyıl Memlûk tarihi hem orta çağ hem modern tarihçiler tarafından sıklıkla gerileme ile ilişkilendirilmişken, aynı zamanda önceki Bahrî Memlûkler döneminden daha fazla sınıflararası hareketliliğe izin veren sosyal değişim dönemi idi. Birçok Memlûk tarihçisinin gözünde sonradan görmeler bu gerilemenin sebebiydi. Bu makale, Sultan Çakmak'tan sonra Memlûk Devleti'ndeki en güçlü adam olmak için sosyal basamakları tırmanan bir bakırcının etkileyici kariyerini belgelemektedir.¹ En canlı ve renkli bir biçimde İbn Tağriberdi'nin bu adama yönelik ortaya çıkan antipatisi nedeniyle bu durum o dönemde belgelenmiş ve üstelik tek örnek de değildir. Memlûk sisteminin sağladığı eğitim sayesinde

çok sayıda mütevazı adam güçlendi, idarî kurumlardaki boşlukları doldurabilirdi. Bu makale, kariyerleri el işiyle sınırlı kalmayan geç dönem Memlûk zanaatkârlarına değinmektedir. Bu zanaatkârlar el işiyle sınırlı kalmak yerine biyografi kaynaklarına geçmiş, tanınmış âlimler ve toplumun elit üyeleri olmayı hatta Memlûk devletinde bürokratik ve idarî makamlara gelmeyi başardılar. Bu nedenle, toplumsal türedi/sonradan görme zanaatkâr grubu çağdaş tarihçinin hoşlanmadığı bir olgudur. Zanaatkârların yükselişleriyle beraber mutasavvıflar ve benzer kökenden gelen adamlar, gösterişli özelliklerle inşa edilmiş Cuma camileri dahil olmak üzere dinî kurumların hamileri olarak ortaya çıktılar. 15.

* Bu makale "Craftsmen, upstarts and Sufis in the late Mamluk period" ismiyle *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol. 74, No. 3 (2011), pp. 375-395'den tercüme edilmiştir.

¹ Richard T. Mortel, "The decline of Mamluk civil bureaucracy in the fifteenth century: the career of Ebülhayr en-Nahhas", *Journal of Islamic Studies* 6/2, 1995, 173-88; see also F. J. Apellaniz Ruiz de Galaretta, *Pouvoir et finance en Mediterranee pre-moderne. Le deuxieme etat Mamelouk et le commerce des epices (1382-1517)* (Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Cientificas, Institution Mila y Fontanals, Departamento de Estudios Medievales, 2009), 123.

yüzyıl boyunca geleneksel gösterişli *medreseler* ve *hankah*ların yerini yavaş yavaş farklı toplumsal grupların hamilerinin desteklediği, tasavvufi hizmetlerin yer aldığı Cuma camilerinin sayısında kayda değer bir artış gözlenmektedir. Bu paralel gelişmeler geç Memlûk dönemi tarihçilerinin aklından çıkmayan “sonradan görmelerin” ortaya çıkmasına katkı sağlaması açısından bağlantılı gibi görünmektedir. Bu fenomenin ayrıca dönemin görsel sanatlarının yeni bazı özelliklerine etkisi olduğunu göstermektedir.

İktidar kurumları hamiliklerini gerçekleştirmek ve siyasî niyetini ifade etmek için tamamıyla esnaf ve zanaatkarların işlerine bel bağlamış olmasına rağmen Memlûk literatürünün onlar hakkında çok az bilgi verdiği iyi bilinmektedir. Bu dönemin kayda değer biyografi literatürü dönemin muazzam sanatsal çıktısına uymak için hatta görsel sanatların en prestijlisi ve siyasî güce en yakın olan mimarî alanında bile yeterli sanatçı adı zikretmez. Hiçbir Memlûk tarihçisi Sultan Hasan Camisi'nin inşaatı ile herhangi bir inşaatçının veya zanaatkarın ismini ilişkilendirmemiştir, kaldığı bu cami kendi döneminde bile İslam dünyasının en çarpıcı anıtlarından biri olarak kabul edilmektedir. Kahire'nin anıtlarını tasvir etmesinde, the Makrizi, *Hitat'ta* sadece iki mimardan bahseder: *Mu'allim* İbn Suyûfî, Sultan el-Nasır Muhammed'in ustabaşı ve Kahire Kalesi içinde saray inşa eden Huceyc adlı ve diğer bir Suriyeli mimardan bahseder.² Memlûk tarih yazımındaki tek istisnası 1479'daki yangın sonrasında Şam'daki Emeviyye Cami'nin Kayıtbay tarafından restorasyonunun İbn el-Himsi tarafından yapıldığını nakletmesidir. O anlatıda tamiratta rol alan baş zanaatkarların isimlerinden bahsedilmektedir. Bu olağandışı nakil, Şam nüfusunun tamamını sarsan büyük bir yangının dramatik ve hareketli tasvirinin bir bölümüdür. Vaka, görgü tanığı olan İbn el-Himsi'ye olağandışı anlatısı için ilham vermiş,

bu anlatıda halkın nasıl büyük anıtlarını anında kurtarmak için yardıma koştuğunu canlı şekilde betimlemiştir. Burada, harap olmuş caminin yeniden inşasını yapan zanaatkarların katkısının özel ve eşsiz bir önemi vardır.³ Ancak ilginç bir şekilde, tarihçiler tarafından müzisyenler ve şarkıcılar, inşaatçılardan daha fazla ilgi görmüştür. Memlûk aristokrasisinin hamiliğine sahip olan müzisyen ve şarkıcılar ölüm ilanlarında kendi zamanlarının ünlü kişileri olarak ön plana çıkarılmışlardır.⁴ Aslında bu gelenek Emevi ve Abbasi himayesinin ilk yıllarına kadar ve İsbahani'nin daha sonraki edebiyatta etkisi devam eden *Kitâb el-Afgânî*'ye kadar uzanır. Zanaatkarlar ve el sanatkarlarına olan bu ilgi eksikliği ne sadece Memlûk literatürünün tezahürü ne de sadece İslâmî bir hadisedir. Aksine, elle yapılan işler ile entelektüel aktiviteler arasındaki modern öncesi döneme dayanan bir ayrımın özelliğidir. Fakat, on beşinci yüzyıl biyografileri düzenli olarak hayatlarını zanaatkar olarak kazanan âlimlere atıf yapar. Yüksek eğitim almadan önce onların birçoğu hayatlarına zanaatkar olarak başladıysa veya zanaatkar bir aile içinde doğduysa, okumuş çevrelerle bağlantıları dinî veya bürokratik pozisyonlardaki nihâi istihdamı onlardan bahsettirmiştir.⁵

Çerkez Dönemi

Çerkez döneminin ilk sultanı, el-Zahir Berkuk (h. 784-91/1382-89) iki defa inşaatçı bir aile içerisinden evlendiğinden, daha önceki Bahri Memlûk sultanları yönetiminde duyulmadık bazı şeyler başlatmış olabilir. Bu sultanın tahtta olduğu dönem açıkça propaganda edilmediği halde Türk *mamluk*lerini Çerkez *mamluk*leri ile değiştirmenin yanı sıra birçok özellikleri vardır. Hala araştırılması gereken, Berkuk'un niyeti kendinden önceki Bahri Kalavun hanedanlığından miras kalan siyasî kültürü reform etmeye işaret etmektir. Berkuk, kariyerine taşçı, duvarcı ve marangoz olarak başlayan ustabaşısı olan Hoca Ahmed el-

² al-Makrizi, *Kitab al-mawaiz wa'l-l'tibar bi dhikr al-khitat wa'l-athar*, Bulaq, 1306/1889, II, 384. On Hujayj, see Abdallah Kahil, "The architect of the Sultan Hasan complex in Cairo", *Artibus Asiae* LXVI/2, 2006, 155-74.

³ Doris Behrens-Abouseif, "The fire of 884/1479 at the Umayyad Mosque and an account of its restoration", *Mamluk Studies Review* VIII/1, 2004, 279-96.

⁴ Ali al-Sayyid Mahmud, *al-Jawari fi-mujtama al-qahira 'l-mamlukiyya* (Cairo, 1988), 89 f.; al-Jawhari al-Sayrafii, *Nuzhat al-nufus wa'l-abdan fi tawarikh al-zaman*, 4 vols., ed. Hasan Habashi Cairo, 1970), I, 169; İbn İlyas, *Badai al-zuhur fi waqa'i al-duhur*, ed. M. Mustafa (Wiesbaden and Cairo, 1961-75), II, 346.

⁵ See also Nasser Rabbat, "Perception of architecture in Mamluk sources", *Mamluk Studies Review*, VI, 2000, 155-76.

Tulûnî'nin kızı ve kız kardeşi (veya yeğeni) ile evlendi.⁶ Sultanın baş mimarı ve ustabaşı olarak atandığı zaman Ahmed zaten önemli bir mühendis olduğunu varsayabiliriz. Ahmed “*mühendis* ve *kebîr el-sünne* veya *kebîr el-mühendisîn*” olarak tanınmıştır. Bu unvanın “*şâd el-amâ'ir*” veya Kraliyet inşaatlarının âmirine, prens hiyerarşisi içinde en düşük olan ve geleneksel olarak on Memlûk emiri tarafından tutulan mevkiye tekabül ettiği görülmektedir. Ahmed'e bu unvan verilmediği halde, onun Sultanla olan meslekî ve özel bağlantıları Memlûk müessesesinin kapısını onun için açtı. O, “On Emir” olarak atandı ve bir *memlûk* gibi giyinmeye başladı. Ayrıca, onun sıra dışı kariyeri ona kayda değer bir ün getirdi.⁷ Ahmed, Kutsal şehirlerdeki ve hac yolu üzerindeki inşaat mühendisliği projeleri ve Kahire'deki Sultan Berkuk'un mezar kompleksinin inşaatı ile görevlendirilmiştir.⁸ Sadece bu görevler, kroniklerde onun ölümünün ardından biyografi veya biyografi literatürüne bir madde olmasını sağlamamıştır. Bununla birlikte sultanla olan ailevî bağlantısı ve emir olarak statüsü bunu sağlamıştır.

Ahmed el-Tulûnî'nin torunları, âlimler ve bürokratların beyaz-yaka kariyerine dönse de kraliyet inşaatlarının yönetiminde, o dönemde Sultan'ın ustabaşısına eş değer olan hocaların hocası “*mu'allimu'l-mu'allimîn*” unvanını taşımaya, Memlûk döneminin sonuna kadar da ileri bir rol oynamaya devam ettiler. Suriye'de, Sultanın hocası (*mu'allimu's-sultan*) unvanı Şam'da faaliyette bulunan sultanın ustabaşısı tarafından kullanılmıştır. Modern öncesi Mısır ve Suriye'de “*mu'allim*” unvanı her türlü zanaatkârlar tarafından, çoğunlukla da yerli Memlûk olmayan zanaatkârlar tarafından kullanılmıştır. Mısırlı ve Suriyeli zanaatkârlar tarafından yapılan eserlerdeki imzalar sık sık bu

unvanı içerir. Memlûk müessesesinde, askerî kışlalardaki sadece atlı ve askerî eğitim eğitmenlerine *mu'allim* (tam olarak hoca) unvanı kullanılmıştır ve burada farklı bir bağlama aittir. Sultan Kayıtbay erken kariyerinde bir “*mu'allimu'l-rammâhâ*” veya mızraklı süvarilerin öğretmeni idi.⁹

O dönemde sosyal basamakları atlayan tek kişi Ahmed el-Tulûnî değildi. İbn Hacer el-Askalânî 808/1405-06'daki olaylarda isminden babasının alçıtaşı üretimi ile meşgul olduğuna işaret olan Abdülvehhab İbn Cabbâs'tan bahseder. Kendisi ise baharat veya ilaç dükkanına sahipti (*attâr*); komisyoncu olmayı başaramamasına rağmen Fustat ve daha sonra Kahire'nin pazar müfettişi (*muhtesib*) görevini üstlenmeyi başardı. Bu pozisyon geleneksel olarak bir emir veya yüksek rütbeli bürokrat tarafından tutuluyordu. İbn Hacer, onu son derece cahil ve acınası bir görünüme sahip olarak nitelendirir (*fi gâyat el-cehl, altag zari' el-hay'a*).¹⁰ Muhammed İbn Musa İbn İsa el-Damîrî (ö. 808/1405) seçkin bir âlim, mistik ve ünlü yaratıklar ansiklopedisi *Hayatü'l-hayavân* dahil olmak üzere önemli kitapların yazarı olmadan önce kariyerine bir terzi (*hayyât*) olarak başladı.¹¹ Ahmed İbn el-Şahid (ö. 813/1410) vezir ve Ordu Müfettişi (*vezir el-ceyş*) olmadan önce kürk ticaretindeydi.¹²

Önde gelen bir Memlûk emirinin oğlu olan İbn Tağriberdi, önceleri Memlûk aristokrasisi için rezerve ettirilen mevkilerin gitgide artarak bürokratlar ve tüccarlar tarafından devralındığı gerçeğini vurgulamış ve kınamıştır.¹³ Zanaatkârlar ve diğer halktan kimselerin idarî ve siyasî kurumlarda yüksek mevkileri almasına imkân veren, artan sosyal hareketlilik olarak kendisine görüneni keskin bir şekilde eleştirmiş ve dönemin genel düşüşünü bu gelişmeye bağlamıştır.¹⁴ İbn Tağriberdi ayak takımının ve

⁶ Sahavî, *al-Daw al-lami li-ahl al-qarn al-tasi'* 12 vols. (Cairo, 1896) (reprint), I, 243.

⁷ D. Behrens-Abouseif, “*Muhandis, Shad, Mu'allim - note on the building craft in the Mamluk period*”, *Der Islam* LXXII/2, 1995, 293-309; N. Rabbat, “*Architects and artists in Mamluk society: the perspective of the sources*”, *Journal of Architectural Education* 52, 1998, 30-37.

⁸ Saleh Lamei Mustafa, *Madrassa Hanqah und Mausoleum des Barquq in Kairo (Abhandlungen des Deutschen Archaologischen Instituts, Islamische Abteilung Kairo)*, Vol. IV, (Glückstadt, 1982).

⁹ İbn Tağriberdî, *Havadis al-duhûr fi madâ'l-ayyam wa 'l-shuhûr*, ed. W. Popper, II (Berkeley, 1931), III, 456 f.

¹⁰ İbn Hacer Askalanî, *Enba' al-gumr bi-abna al-umr*, 9 vols. (Beirut, 1986), V, 291.

¹¹ İbn Hacer, *Enba'*, V, 347 f.; Sahavî, *Daw*, X, 59-62.

¹² İbn Hacer, *Enba'*, VI, 242.

¹³ İbn Tağriberdi, *al-Nucumu'z-zahira fi muluk Mısır ve'l-Kahira*, 16 vols. (Cairo, 1963- 71), XIV, 42, XVI, 74 f.

¹⁴ İbn Tağriberdi, *Nucum*, XVI, 278.

sonradan görmelerin yükselişini temsil eden kariyer örnekleri ile hoşnutsuzluğunu haklı göstermiştir (*avbaş ve ahdât*). Bu dönemin sonradan görmeleri arasında Kahire'ye kasap çırağı olarak çalışmaya gelmiş olan fakir bir aileden Yukarı Mısırlı, *mu'allim* Muhammed el-Bibavi (ö. 868/1463)'dir.¹⁵ Sonra o, pişmiş yiyecek satmaya başlamış, sonra et ticareti yapmış ve sonunda kendisini zengin bir adam eden halifeden sonra en yüksek mevki olan vezirin hocası (*mu'allimu'l-vezir*) olmanın yolunu açan Memluk kışlalarının baş et tedarikçisi olmuştur. Bir diğer çağdaşı sonradan görme ise Kehribar Çarşısı'nda bir mağaza sahibi ve 853/1449'da *evkâfın* gözetmeni olan İbn Abkars'tır.¹⁶ Fakat, İbn Tağriberdi'nin çağdaş sonradan görmeler anlatımında önceliği bakırcı Ebülhayr en-Nahhas (ö. 863/1459) alır. Tarihçi ve aristokrat, bu kişinin sıra dışı kariyerine yazarımız *en-Nücûm*'un 15.cildinde önemli bir bölüm, *Menhal*'de uzun ve akıcı girişinde ve *Havadis*'de birkaç pasaj ayırmıştır. Bu metinlerde, tarihçi güçlü antipatisini ve öfkelerini bakırcıya yönlendirmektedir.¹⁷

Ebülhayr en-Nahhas'ın Trajedisi

Ayrıca İbnü'n-Nahhas ve İbnü'l-Fakih olarak da bilinen Muhammed İbn Ahmed Ebülhayr bakırcılık zanaatını babasından öğrenmiş ve ustalaşmıştır. Taht el-Rab Caddesi boyunca yer alan Bakırcılar Çarşısı'nda bir dükkân sahibi olmuş; İbn Hacer'e göre, işlemeli bronz lambalar imal etmiştir.¹⁸ Onun önüne büyük fırsat, ödeyemediği borçların birikmesi sonrası ortaya çıkmıştır. Bu durum üzerine alacaklısı davayı Sultanın önüne getirmiş, Ebülhayr da hasmını emirlerden birine ait olan ganimet fonlarına el koymakla suçlayarak bu durumu avantaja dönüştürmeyi başarmıştır. Bu ihbar, ona Sultan Çakmak'ın (h. 1438-53) dikkatini ve nihayetinde güvenini kazanmasına sebep olmuştur. Ebülhayr sarayın düzenli bir ziyaretçisi olmuş ve Sultan'ın yönetiminde giderek daha fazla söz hakkı kazanmıştır. 851/1447'de Çakmak onu Kraliyet Yapıları Danışmanı, Çarşı Müfettişi, Kamu Hazinesi

Sekreteri (*vekilü beytü'l-mal*) ve bir dizi yetkili görevlendirmelerde bulundu. Yetkilerine Mekke ve Medine vakıflarının (*evkâfu'l-harameyn*), Kalavun Hastanesi'nin, Salahuddin'in kurduğu Said el-Su'edâ'nın hankâhının ve Sultan'ın hazinesinin denetimi dahil olmak üzere yeni görevler eklendi. Ebülhayr'ın yetkisi ve gücü yalnızca Sultan'ın kine göre ikincil seviyedeydi. O bir beyefendi gibi giyinmeye ve Memlûk aristokrasisine özel bir ayrıcalık olan ata binmeye başladı. Ve en yüksek rütbeli siyasî otorite (*sâra hüvel-hal ve'l-akd*) olana kadar toplumsal merdiveni tırmanmaya devam etti böylece emirler bile ondan korkar hale geldi.

İbn Tağriberdi'nin Ebülhayr'a yönelik suçlamaları belirsiz kalmakla birlikte, suistimaller, entrikalar ve kibirlilik sıklıkla sonradan görmelerle ilişkilendirilmiştir. Eski bakırcı, Sultan'ın yeni *memlûk*lerinin (*culbân*) efendilerine ve çalışanlarına karşı muhalefet hareketinin ortasında yakalanmış görünüyor. Yetersiz ekonomik gelirden dolayı sık sık isyan eden *culbân*lar on beşinci yüzyıldaki kargaşanın bir parçasıydı. Kraliyet vekiliharcı Zeyneddin Yahya da benzer şekilde onların saldırılarının kurbanı olmuştu. Fakat, beğenilmeyen Ebülhayr öyleydi ki *memlûk*ler ve halk arasında pek mümkün olmayan ittifakı tahrik etmişti. Onun gelmesini bekleyenler bir gün Bâb Zuveyle ve Kale Meydanı caddeleri arasında toplandı. Ebülhayr görüldüğü anda saldırdılar. Ebülhayr, bulabildiği ilk kapıdan kaçması için onu zorladılar. Kapının, önceden Sultan'a ihbar ettiği kurbanlarından birine, emir Yaşbak el-Kassakî'ye ait olduğu ortaya çıktı. Kovalamaca devam etti ve Ebülhayr nerdeyse ölümüne dövüldükten sonra öfkeli güruh tarafından küfürler ve hakaretler eşliğinde kıyafetleri soyuldu ve bir eşeğe bindirildi. Sonunda karanlık basınca evine ulaşınca kadar başka bir sığınak bulmak zorunda kaldı.

Fakat, Ebülhayr bir süre daha Sultan'ın himayesinden yararlanmaya devam etti, bu olayı takiben Sultan ona şeref elbisesi hediye

¹⁵ İbn Tağriberdi, *Havadis*, III, 512 f., IV, 771, 780 ff.

¹⁶ İbn Tağriberdi, *Nucum*, XV, 388, 397.

¹⁷ İbn Tağriberdi, *Havadis*, 35, 49, 54, 68, 76 f., 80 f., 84, 326-7, 329, 392, 658; idem, *Nujum*, XV, 375-8, 382, 395-401, 418-22, 429, 441-2, XVI, 131, 132, 133, 210-11; idem, *al-Manhal al-safi wa 'l-mustawja bad, al-waji* (Cairo, 1956-2005), XII, 322-35; Sahavî,

al-Tibr al-masbuk ft dhayl al-suluk (Cairo n.d.), 110, 141 f., 201-3, 305; 314-17; 389-90; idem, *Daw'*, VII, 63-6; idem, *al-Dhayl lala raf al-asr*, ed. Jawda Hilal and Muhammad M. Subh (Cairo, 2000), 248, 250; İbn İyas, II, 260, 262-3, 274-15, 278-79, 279 f., 281, 285, 296, 318, 352.

¹⁸ İbn Hacer, *Enba'*, IX, 246.

etti. Ancak, *mamluklar* pes etmediler, onun evini yağmaladılar, yaktılar ve Sultan'ın onu sürgün etmesini talep ettiler. Sonunda, Çakmak Ebülhayr'ın mal varlığının araştırılmasını Şafi kadısına emretti. Kayda değer mallarının müsaderesi gerçekleşirken, *mamluklar* kalabalığın yanında onu sokakta yakalamak ve dövmek için bir fırsat daha buldular. Sonunda, sahip olduğu tüm makamlar üzerinden alındı ve hapse atıldı. Çakmak onun mahkemesini ölüm cezasına götürecektir olan dinden dönme isnadıyla dava etmek için Maliki kadıya devretti. Ancak Şafi kadısının itirazı üzerine dinden dönmeyen beraat etti diğer suçlamalardan mahkûm edildi. Hapiste bir süre kaldıktan sonra, 854/1450'de Ebülhayr Tarsus'a sürgün edildi. Bununla birlikte, çok geçmeden serbest bırakıldı. Bundan sonra iyi bir yaşam sürmesine izin verilmiş gibi görünmektedir. Böylece Sultan onu dövmek, kölelerine ve mülklerine el koymak için yeni emirler yayınlamak zorunda kaldı. Bir yıl sonra, Kahire'ye geri döndü ve tekrar onu dövmek ve hapse atılmakla cezalandıran Sultan'ı görmeye gitti. İbn Tağrıberdi, kafa karıştırıcı raporlar yoluyla görmeyi zorlaştırarak Sultan'ın bunda rolünün belirsiz olduğu yorumunu yapar. Ebülhayr bir kez daha sürgüne gönderildi, bu defa Trablus'taki Subayba Hisarı'na. Bir süre sonra tekrar serbest bırakıldı ve şehre yerleşmesine izin verildi. Bu arada, Çakmak öldü ve yerine Sultan İnal geçti. 863/1459'da Ebülhayr el-Nahas'ı Kahire'ye eski görevine getirilmek için Kraliyet Hazinesi Danışmanı ve Kamu Hazine Sekreteri (*naziru'z-zahire'l-sultaniye* ve *vekilü beytü'l-mâl*) olarak geri dönmesi için davet etti. İnal'ın altında büyük bir otoriteye sahip olmaya devam etti. Sehâvî, bir sonraki sultanın (h. 1461-67), son Büyük Şarlameyn Emir Huhkadam'ın, tanıtımında etkili olduğunu rapor eder.¹⁹ Tekrar, *culban* kraliyet müfrezesinin *mamlukları* bu atamaya karşı çıktı ve onu yakaladılar ve dövdüler. Bundan sonra Ebülhayr'ın sağlığı ciddi şekilde zarar gördü ve kısa zaman sonra 864/1460'ta öldü.

İbn Tağrıberdi Ebülhayr'ın avam görünüşü ve davranışını iğrenme ile anlatır: O kendi

sınıfında tipikti, asla bir dükkancı gibi davranmaya son vermedi, hareketleri zanaatına benziyordu, (*kanat sifatuhu mushbiha li-sanatihi*) bilgiden mahrumdu. Kur'an'ı profesyonel bir okuyucudan ziyade popüler bir oyuncu gibi okuyordu, gösterişe yönelik davranışı ve müsrif elbisesi konuşması ile uyumuyor, ayak takımına uyuyordu. İbn İyas'ın Ebülhayr anlatısı İbn Tağrıberdi'ninkiyle olaylarla eş zamanlı olmama farkıyla birlikte uyumludur. İbn İyas'ın Ebülhayr anlatısı daha az duygusaldır ve selefının düşmanca tenkitlerini barındırmaz. Bununla birlikte İbn İyas, Ebülhayr'ın çok sevilmeyen biri olduğunu da sözlerine ekler. Ona "Kadı Zeyneddin Ebülhayr" unvanıyla atıf yapar ve bir âlimin tavrını taşıdığı anlamına gelen fukahanın ahlakıyla ahlaklanmış anlamındaki "*tahallaka bi ahlakı'l-fukaha*" kelimeleriyle anlatır. Ebu'l-Hayr'ın teğannili kiraat yapan Kur'an okuyucularından olduğunu ekler.²⁰ Aslında biyografi literatürü, *qurra' al-jawq* (koro okuyucu) Kur'an'ın melodili kiraatini yapan ve tasavvufla bağlantılı olduğunu ısrarla bahsetmektedir.²¹

Ebülhayr, İbn Tağrıberdi'nin anlatısının öne sürdüğü gibi okuma yazma bilmeyen ve cahil biri olamazdı. Sehâvî tarafından yazılan, İbn Tağrıberdi'nin anlatısındaki boşluklarını dolduran uzun biyografik maddesi daha ziyade bu dönemin Memlük sivil elitinin birçok diğer üyesine uymaktadır. Onun baba kökenli adı İbn el-Fakihtir. Babasının akademik eğitime sahip olan bir bakırcı olduğunu da ileri sürmektedir. Sehâvî ilaveten onun tanınmış birkaç âlimle birlikte çalıştığını ve hatta Halep'e eğitim ve belli konularda *icazet* almak için seyahat ettiğini rapor eder.²² Ünlü İbn Sayih'den de hüsnühat²³ ve Sufi türbelerinde koro içinde (*qurra' al-jawq*) Kur'an tilavetini öğrendi. Sehâvî, çalışmalarına rağmen onun standardının vasat olduğunu ve avam (*wa lakinehu lem yetemeyyez wa la kada bil istamarra 'ala 'ammiatihî*) kaldığı yorumunu yapmaktadır. Sehâvî, ayrıca Ebülhayr'ın mevki sahiplerini örneğin emir Cevher el-Kunukbâi ve sufi şeyh Ebu'l-Abbas el-Vefa'yı zimmetlerine para geçirdikleri için ihbar ederek Sultan Çakmak'ın

¹⁹ Sahavî, *Daw'* III, 680.

²⁰ İbn İyas, II, 260, 262, 274 f., 278 ff., 280 f., 285, 296, 318, 352, 354, 357, 379.

²¹ Sahavî, *Daw'* IX, 141.

²² Jonathan Berkey, *The Transmission of Knowledge in Medieval Cairo* (Princeton, 1992), 31 ff.

²³ Sahavî, *Daw'* IV, 161 f.; İbn İyas, II, 232.

güvenini ve meylini kazandığı şeklindeki İbn Tağriberdi'nin raporunu destekler. Sehâvî bir de bakırcının katılımı olmadan hiçbir şeyin olmadığı nispette herkes tarafından istenen, son derece güçlü ve varlıklı olduğunu ve onun kibri ve zulmünün o kadar aşırı olduğunu ki herkesi kendisi aleyhine çevirdiğini söyler. Ve böylece, sonunda Sultan pes etmek ve tutuklanmasını emretmek zorunda kalmıştır.

Ebülhayr bir sufuydu. İtibarını kaybetmeden önce, kendisi için mezarlıkta kubbeli bir türbe inşa etmişti. İsmi vakıf kitabesinde es-Sufî, eş-Şafî ve "Sultan'ın vekili" unvanları yazılıydı: "*Ebülhayr Muhammed es-Sufî es-Şafî wakiliü mawalana al-mağam aş-Şerif*". Artık mevcut olmayan türbe 853/1449 tarihlidir.²⁴ Fakat, ölümünde Ebülhayr'a kefen almak için mirasçılara hiçbir mal bırakmamıştı; sonunda bu bile bir bağışla ancak temin edildi.

Olağandışı, neredeyse muhteşem ama aynı zamanda trajik özelliklerine rağmen Ebülhayr'ın kariyeri bir zanaatkâr, bir sufi ve önde gelen bir değer olarak kendi döneminin ruhunu yansıtır. Bakırcının oğlu, idarî bir pozisyonda çalışmasına yetecek kadar eğitim görmeye muvaffak olmuştu; yani ümmî olamazdı. Onun fecî sonu ne tür bir sosyal tabakadan geldiğiyle değil de, açıkça görüldüğü gibi, sorunlu karakteriyle ilgiliydi. Öyle ki bu karakter onun, kendisine bahşedilen onca güce rağmen, onu sevenler arasında bile tutulmayan biri olmasına neden olmuştu. Özellikle, pazar müfettişliği görevindeki performansından ötürü nefret edilip görev süresinde gözlemlenen aşırı yüksek fiyatlardan sorumlu tutulmuştu.²⁵

İbn Tağriberdî gibi nefret etmese de İbn İyas da aynı şekilde, tıpkı Ebu'l Cawd örneğinde olduğu gibi, zanaatkarın önemli idarî görevlere atanmasından rahatsızdı.²⁶ *Al-mu'allim* Hasan diye çağrılan marangozun oğlu bir tatlı dükkânının sahibiydi. Önce İbn Tağriberdî'nin, sonra da, tahta çıkmadan evvel hâlen büyük kâtiplerken Tumanbay ve Kansu Gavri'nin

hizmetine girmişti. Bu bağlantılar Vakıflar Denetçiliği görevine, yani tüccar ve esnaftan para gasp etmesine yarayacak bir pozisyona atanmasına sebep olmuştu.²⁷ Başka bir *evkaf nazırı* Muhammed bin el-Azama'ydı. Kayıtbay tarafından görevine Safer 887/Nisan 1482'de atanmıştı fakat Şaban 889/Eylül 1484'te dövülüp hapsedildikten sonra görevinden uzaklaştırılmıştı. Kayıtbay'ın oğlu el-Nasir Muhammed onu eski görevine vermek istemişti ama hakkındaki yeni şikayetler bunu yapmasına engel olmuş aksine daha fazla dayak yemeden Kus şehrine sürülmesine yol açmıştı.²⁸ *Evkaf nazırlığı* görevi öylesine problemliydi ki sonunda 1496'da el-Nasir bu pozisyonu halk arasında genel bir memnuniyet yaratması maksadıyla tümünden kaldırmıştı.²⁹ İbn İyas bir fırıncıyı, Kayıtbay zamanında vezir olan Kasim Shughayta'yı,³⁰ bir fellah gibi giyinen sonrasında bürokraside yüksek bir mevkiye bile erişip bu sayede Sultan Gavri'ye yaklaşan İbn 'Awad isimli bir köylüyü de anar.³¹

Sultan Kayıtbay tüccarları inşaat işlerini denetlemekle görevlendirmişti: Anadolu tüccar Mustafa bin Mahmud b. Rustem, Ezher Camii'sinin restorasyonunda;³² İbnü'z-Zam'an Mekke, Medine, Kudüs ve Kahire'deki inşaatlarda görevliydi. Ticarete atılmadan önce akademik bir eğitim de alan İbnü'z-Zaman Kahire'nin Bulak mahallesinde ve Kudüs'te birer medrese kurmuştu.³³ Önceleri yüksek kademedeki yönetim ve bürokrasideki emirler tarafından edinilen makamların tüccarlar tarafından işgal edilmesinin ortaya çıkışı bu bireylerin bu tür makamları satın alma şeklindeki yerleşik pratiğe adapte olabilecek veya Sultan'ın hususî hizmetine girecek kadar müreffeh olduklarını göstermektedir. İbn İyas, İbn Rustem'in Kayıtbay'ın el-Ezher restorasyonu için gerekli olan maliyeti karşıladığını belirtir. Tüccarların sağlayabildiği refah ve kuvvetli bağlantılar aynı zamanda Bayn al-Kasrayn'daki şekerciye, al-muallim al-Halawani al-Acemi'yi Osmanlı fetihçileri için

²⁴ M. van Berchem, *Materiaux pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum. (Memoires publies par les Membres de la Mission Archeologique Française au Caire)*, XIX/ 1-4, Cairo 1894-1903, 277 f. Bu türbe yeni bir cadde yapımı için 1977 yılında yıkıldı.

²⁵ İbn Tağriberdi, *Manhal*, XII, 329.

²⁶ İbn İyas, IV, 376 f.

²⁷ İbn İyas, IV, 44 f.

²⁸ İbn İyas, III, 192, 209, 212, 382, 446.

²⁹ İbn İyas, III, 336.

³⁰ İbn İyas, III, 307.

³¹ İbn İyas, IV, 376 f.

³² İbn İyas, III, 306, 431; Sahavî, *Daw'*, X, 160.

³³ İbn İyas, III, 145, 170, 293; Sahavî, *Daw'*, VIII, 260 f.

vazgeçilmez yapmış; 1522'de kendisine vali Mustafa Paşa'nın maiyetinde bir yer açabilmeye muvaffak olmuştu.³⁴

Öyle görülüyor ki Ebülhayr gibi zanaatkar ve esnaf sınıfına mensup olanlar yüksek idarî makamlarda görev alabilmek için gerekli olan akademik eğitime rahatça erişebiliyorlardı. Memlûklülerin ilk ve akademik seviyelerdeki parasız eğitim kurumlarına yönelik koruyuculuğunu düşününce, okur yazarlığın ve yüksek öğretim sosyal tabakalardaki tüm kişilere, sözgelimi zanaatkarlara ve köylülere, yeterli düzeyde erişmiş olmalıdır. Böylelikle gelişip kalem erbabı ehli olabilmişlerdir. Bugün hâlâ Kahire ve Suriye şehirlerinde ayakta duran çok sayıdaki Memlûk dinî yapısı ve ilkokul bu eşi benzeri olmayan akademik ve eğitimsel himayeyi tasdik etmektedir. Ondördüncü yüzyıl başlarında şair İbrahim al-Mimar gibi bazı figürlerin, ki kendisi başka el işleri de yapan bir inşaat ustasıydı,³⁵ kalem erbabı olmayı başarmasına rağmen, ancak onbeşinci yüzyılda zanaatkarlar dinî ve idarî kurumlarda yüksek mevkilere erişebildiler. Tarihçi Ali ibn Davud al-Cevheri as-Sayrafi (ö. 900/1495), adının da gösterdiği gibi bir kuyumcuydu; Sahavî ve İbn İyas'ın onun ilim adamlığına saygısı azdı.³⁶ Başka bir ilim adamı, Sahavî'nin kariyerini anlatmak için üç buçuk sayfa ayırdığı Muhammad Abdülmünim al-Cevhari (ö. 889/1484) ömrünün sonuna kadar esnaf olarak çalışmıştır.³⁷ Sultan Barkuk'un kabrinde bekçi olarak çalışan, aynı zamanda marangoz olan Muhammad İbn Ali İbn Müşerref (onbeşinci yüzyılda ölmüştür), icazet verme yetkisine sahipti, bazı hocalardan icazet almıştır.³⁸ Şamlı bir başka marangoz, Şamsedd Muhammad İbn Neccar, çok iyi olduğu mesleğini bırakıp alim bir kişi olmuştur.³⁹ Ömer İbn Ali İbn Faris (ö. 829/1425-6) Sultan Berkuk'un medresesinde okumuştur. Sultan'ın epeyce hürmet ettiği birisi olmuştu. Hanefi mezhebinde otorite ve

Shaykhu'nun dergâhında şeyh olmadan önce başlık imal ediyordu. İbn Hacer onu mütevazı bir hayat sürdüğü için övmüştür.⁴⁰ Bu isimlerin çoğu aynı zamanda mutsavvıf idiler ve bir tasavvufi kuruma bağlıydılar.⁴¹ Sufi şeyhi Muhammed Maltuti (ö. 873/1468) Baybars Çaşnakir'in dergâhında eğitim görmüş, al-Hakim camiinde zâkirlerin (Sufi ritüeli zikir'i edâ edenler) lideri ve hoca olmuştu, yine de, iç ve dış dekorasyon (yapıların iç kısımlarını süsleme ve nakkaşlık) gibi el ustalığı gerektiren işleri ve tuhafiyecilik yapmaya devam ederek hayatını kazanmıştır.⁴² İbn Hacer fakih Muhammed İbn Ahmed Fahreddin'i de hem pekçok yeteneğiyle beraber terzilik, marangozluk, inşaat, müzik ve şiirdeki hünerinden hem de bütün bunlarla beraber güzel görünmeyi başardığı için övmüştür!⁴³

Tarihçiler devlet bürokrasisinde otorite kazanan sonradan görmelere düşmanca bir tutum takınsa da, hoca ve sufi olup kendilerini ilmi kariyerleriyle sınırlamış olanlara, özellikle de kendi hâlinde mütevazı bir biçimde yaşayanlara daha hoşgörülü yaklaşma eğiliminde olmuşlardır.

Bu kimseler içerisinde el ustalığı gerektiren zanaatleri hayatlarını kazanmak için yapmış alimler ve sufiler veya diğer taraftan bakarsak, Sufi ve akademik bağlantıları olan zanaatkârlar ve tüccarlar anılabilir. Ayrıca, öyle görünüyor ki bazı dinî kurumlar, Sahavî'nin Emir Kafur al-Sarghitmiş Rumi (ö. 830/ 1427) üzerine olan ansiklopedisinin bir bölümünde bahsedildiği gibi bir grup esnafa adanmıştır. Emirin "esnaf ve onların takipçileri (veya onları sevenler) için, noksanlıklarından haberdar olsa bile (*li 's-sunna wa atbaihim ma ilmihi bi-taksirihim*) bir medrese ve Cuma Camiisi inşa ettirdiği belirtilmiştir.⁴⁴ Sahavî'nin esnaf için medrese inşa edildiğinden bahsetmesi hayrete şayân ve neredeyse devrimseldir. Maalesef, bu durum üzerine daha fazla bilgi yoktur. Yine de

³⁴ İbn İyas, V, 928, 493.

³⁵ Thomas Bauer, "Ibrahim al-Mimar: ein dichtender Handwerker aus Agyptens Mamlukenzeit", *Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft*, 152, 2002, 63-93.

³⁶ Sahavî, *Daw'*, V, 217-9; İbn İyas, III, 309.

³⁷ Sahavî, *Daw'*, VIII, 123 ff.

³⁸ Sahavî, *Daw'*, VIII, 220.

³⁹ Sahavî, *Daw'*, X, 107.

⁴⁰ İbn Hacer, *Enba'*, VIII, 115 f.

⁴¹ Eric Geoffroy, *Le Soufisme en Egypte et en Syrie sous les derniers Mamelouks et les premiers Ottomans* (Damascus, 1995), 147; Bernadette Martel-Thoumian, *Les Civils et l'administration dans l'Etat Militaire Mamluk (IXe/XVe Siecle)* (Damascus, 1991), 381.

⁴² Sahavî, *Daw'*, VIII, 252.

⁴³ İbn Hacer, *Inba'*, III, 46 f.

⁴⁴ Sahavî, *Daw'*, VI, 226.

Ebülhayr'ın böyle bir medresede eğitim gördüğünü varsayabiliriz. Mısır loncalarına dair geç 16. yüzyıl anonim bir belgede Osmanlı yönetimine dair bir polemik içerir. Buna göre geç Memluk dönemi esnafa azımsanmayacak imtiyazlar bahsedilen altın çağ olarak övülmektedir.⁴⁵

Kültürel Ortam

Ebülhayr'ın ve diğerlerinin örneğinde görülen sınıf atlama olayı iyi kaydedilmiş geç Memluk dönemiyle ilgilidir. Bu dönemde halkın medreseye erişimi kolaylaşmış ve nihayet, Tacüddin es-Subkî'nin teessüf ettiği gibi, medresenin elit statüsü zayıflamıştır.⁴⁶ Mütevazı kökleri kutsal/mübarek olan kişilerin, Sultan ve emirlerin sufi kurumlarını mebzul himayesi sayesinde tesirli ve varlıklı figürlere dönüşmesi bu gelişmeyle beraber yürümüşür. Bunun, bir ihtimal, Bahri Memluk döneminde izleri sürülebilir; ancak sonrasında başka bir boyut kazandığı aşikârdır. Bu mutasavvıfların otorite ve gücü erken on beşinci yüzyıldan itibaren, ileride sadece zaviye inşa edecek kadar değil fakat bütün ihtişamıyla Cuma camiilerini de kuracak kadar yetkinleşip muhkemleşmiştir.

Prensipte Sultan'ın otoritesine ihtiyaç duyan Cuma Camiisi inşası yetkisi⁴⁷ Bahri Memluk döneminde yönetim kademesindeki kimselerin ve onların çevrelerindeki yüksek kademeli bürokrat ve diğer asillere de aitti. On dördüncü yüzyılın son çeyreğinde bile yetkililer medreselerin Cuma Camiisine dönüşümüne

karşı gönülsüz oldular. Ordu komutanı (atabeğ) Emir Olcay (774/1 372-73) hocalarla Sultan Kalavun medresesinde hutbe okutmakla ilgili bir toplantı yaptığında uygulamanın öyle yapılmaması konusunda anlaşıldı.⁴⁸ 15. Yüzyıl başlarında hutbe okutulmasıyla ilgili kurallar esnedi.⁴⁹ Farklı müktesebatı olan kişilere cuma camiisi inşa etmeye izin verildi, buna ilaveten çok sayıda medrese, tekke ve zaviyede hutbe okutulmasına izin verildi. Geleneksel olarak zaviye olarak nitelendirilen ve sufi şeyhleriyle ilişkilendirilen kurumlar cuma camiisi oldular. Zahid mistik Şeyh Ahmed Zahid (ö. 819/1416)⁵⁰ ve tasavvufa girmeden önce bir kitapçı dükkânı olan Şeyh Muhammed Hanafi (ö. 847/ 1443) camisi bunlara iki örnektir.⁵¹

Mukaddes kimseler gibi statüsü olmayan tüccarlar da cuma camiileri kurmaya başladılar. 1400'de Kimaht Camiisi Kimaht sanatının bir ustası tarafından inşa edildi.⁵² Makiizi, bir inşaatçı olma ihtimali bulunan (eğer al-Benna sadece bir lâkapsa) Şakir al-Benna' tarafından inşa edilmiş bir cuma camiisinden, bir tahıl komisyoncusu tarafından inşa edilmiş bir medreseden söz eder. Bununla beraber, başka bir cuma camiisi (*muqaddim as-saqqayln*)'la, lâkabı su taşıyıcılarının başı olduğunu imâ eden bir kişiyle ilişkilendirir.⁵³ Ebülhayr'ın kendisi için yaptırdığı kubbeli mezarın, olağan olduğu gibi, tasavvufi hizmetlerin görüldüğü bir camiyle ilişkili olduğu göz ardı edilemez. Memluk döneminin sonunda Kahire'de hatırı sayılır sayıdaki cuma camiisine şeyh ve avam tabakasından kimselerin isimleri verilmiştir.

⁴⁵ D. Behrens-Abouseif, "Une polemique anti-Ottomane par un artisan au Caire du XVIIe siècle", içinde Brigitte Marino (ed.), *Etudes sur les villes du Proche-Orient: XVIe-XIXe siècle: hommage à André Raymond* (Damascus, 2001), 55-64.

⁴⁶ S. Leder, "Postklassisch und vormodern: Beobachtungen zum Kulturwandel in der Mamlukenzeit", içinde S. Conermann and A. Pistor-Hatam (eds), *Die Mamluken. Studien zu ihrer Geschichte und Kultur. Zum Gedenken an Ulrich Haarmann (1942-1999)* (Hamburg, 2003), 289-312; Berkey, *Transmission*, 185 ff.; aynı yazar, "Culture and society during the late middle ages", in *The Cambridge History of Egypt, vol I: Islamic Egypt* (Cambridge, 1998), 375-411; Boaz Shoshan, *Popular Culture in Medieval Cairo* (Cambridge, 1993).

⁴⁷ İbn Hacer, *Enba'*, VII, 392, IX, 157 ff.; Sahavî, *Tibr*, 9-11.

⁴⁸ İbn Hacer, *Enba'*, I, 39 f.

⁴⁹ Makrizi, *Hitat*, II, 33 1 ; Azman Fu'ad Sayyid'in şu sayıdaki notlarına bkz *Hitat* , IV/1 (London, 2003), 354-60; Leonor Fernandes, "Mamluk architecture and the case of patronage", *Mamluk Studies Review* I, 1997, 107-20.

⁵⁰ Makrizi, *Hitat*, II, 326; İbn Hacer, *Enba'*, VII, 229 f.; İbn Sharani, II, 81 ff.

⁵¹ Makrizi, *Hitat*, II, 326; Sharani, II, 88-101; İbn Taghrbirdi, *Havadis*, 140.

⁵² Makrizi, *Hitat*, II, 325. *Kimakht*'ın mânâsını bulamadım, fakat belki de *kamkha*, bir çeşit işlenmiş ipek kumaş, demektir. Jawhari onun tören alaylarında sultanın atının önüne serildiğinden bahseder; al-Jawhari al-Sayrafi, 'All İbn Dawud, *Nuzhat al-nufus wa 'l-abadan fi tawarikh al-zaman*, 3 vols, (ed.) Hasan Habashi (Cairo, 1970), I, 295, II, 73.

⁵³ Makrizi, *Khitat*, II, 331.

Hutbeyi merkezileştirmekten uzaklaştıran bu evrim ileride politik otoritesini hâlâ araştırılmaya/keşfedilmeye ihtiyaç duyan sosyo-politik getirilere havale etmiş olmalıdır. Tasavvufi ve avam kurumlarını geliştirirken Memluk aristokrasisi dinî kurumlara olan himayesini tadil etmiştir. İster camii ister medrese ister tekke diye adlandırılınsın her türlü dinî kuruma tasavvufi merasimle ilgili şartlar uygulanmıştır. Tekke terimi yazıt ve vakıf dökümanlarında nadir görülmektedir. Sultan İnal (h. 1453-61) külliyesi, tasavvuf cemaati için yapılmış geniş bir mesken alanını ihtiva eden bildiğimiz en son geleneksel tekkedir.⁵⁴ Sultan Kayıtbay'ın mezarlıktaki türbe camisi ne kitabesi ne de vakfiye şartı olarak, bir şeyh yönetiminde kırk sufinin her gün tarikat merasimi icra etmekle görevlendirmesine rağmen, burası tekke olarak adlandırılmamaktadır. Vakıf kayıtları onu bir cuma medresesi, kitabesi de bir medrese olarak isimlendirir. Bu, vakıf tapusunun (*maşihatı sufiyye*) şartları arasında açıkça tanımlanmıştır.⁵⁵

Benzer şekilde, Kayıtbay'ın Genel Sekreteri/Kâtibi Yaşbak Mahdi'nin kubbeli camisi, dönemdeki diğer bütün camiiler gibi, tasavvufi merasimlerin de yapıldığı bir cuma camisiydi. Sultan Gavri (h. 1501-16)'nin

vakfiyesinde türbesinin bulunduğu külliyenin bir tekke ihtiva ettiği yazar: Burası bütün tasavvufi cemiyetlere adanmıştır ve geleneksel tekkelerde olduğu gibi yatılı kalmak için bölümleri bulunmamaktadır.⁵⁶ Vakıf belgeleri göstermektedir ki sufi müfredatın her tür dinî kurumla bütünleşmesi sufi olan öğrencilere dini eğitim sunulmasıyla eşzamanlı olmuştur, bu da dönemin entellektüel dilinde görülenleri doğrulamaktadır. Ayrıca, anıtlardaki kitâbeler medrese kelimesini bir öğretim kurumu olarak değil, fakat önceleri medreseyle ilişkilendirilmiş bir bina olarak kullanırken aynı kurumun vakıf belgeleri onu açıkça öğretim ders plânı olmayan bir cuma camisi olarak anar.⁵⁷ Çok iyi şekilde kaydedildiği gibi, alim ile sufinin birleşmesi (fakih ile fakirin), seufiliğin 15. yüzyılda Memluk toplumundaki bütün grupların dinî hayatına girmesine yol açan aşamalı ve karmaşık bir süreç olmuştur,⁵⁸ böylelikle müteberler, bürokratlar, alimler ve esnaf toplumun kanatları altında bütünleşmişlerdir.⁵⁹ Biraz dini eğitim görmüş bir bakırcı ve mutasavvıf olan Abülhayr Nahhas pek çoğu arasında sadece bir örnektir. Sufi şeyhlerin gücü ve yönetici elite şehir nüfusu arasındaki arabulucu rolleri kendi sınıflarına/cemaatlerine mensup olanların devlet aygıtı içerisinde yükselmelerini kolaylaştırmış olmalıdır.

Görsel Sanatların Durumu/ Görsel Sanatlar Üzerine

Görsel sanatlara dair kanıtlar/bulgular, edebî eserlerde ve arşiv kaynaklarında belirtilen sosyal gelişimi onaylarlar. Tarikat şeyhleri tarafından geç Memluk döneminde kurulan camiiler son derece şahane eserlerdir. Memluk tarihçilerinin avam tabakasına mâl ettiği camiilerin çoğu bugün ayakta olmasa da bazı istisnaî örnekler tarikat şeyhlerinin abideleri himaye etmek bağlamındaki statülerini gösterirler. Avam tabakasına atfedilen bu camiiler ya bütünleşememe veya vakıflarının istimlâki sebebiyle veya bu kurumlarla ilişkili sufilerin bu yapıları saygı duyulan mabedler olarak geliştirmek için sürekli bir yenileme veya dönüştürme eğiliminin içinde olmaları hasebiyle bugüne ulaşamamışlardır. Şeyh Medyen

⁵⁴ Vakfiyesi henüz ortaya çıkmamıştır.

⁵⁵ *Dar al-Watha'iq al-Qawmiyya*, no 187, ö. 884/1479; L. A. Mayer, *The Buildings of Qaytbay as Described in His Endowment Deeds* (London, 1938).

⁵⁶ D. Behrens-Abouseif, "Change in function and form of Mamluk religious institutions", *Annales Islamologiques* XXI, 1985, 73-93.

⁵⁷ *Ibid.*, 89-9, 92; Max van Berchem, *Materiaux*, 536-7.

⁵⁸ Leonor Fernandes, *The Evolution of a Sufi Institution in Mamluk Egypt: The Khanqah* (Berlin, 1988), 33 f., 101 f.; aynı yazar, "Some aspects of the *zawiya* in Egypt at the eve of the Ottoman conquest", *Annales Islamologiques* XIX, 1983, 9-17; Shoshan Boaz, *Popular Culture*, ch. 1. Mısır Sufizminin ideolojik yönü için bkz Geoffroy, *Le Soufisme en Egypte*, özl. 90 ff., 98 f., 150 ff., ve ch. XX.

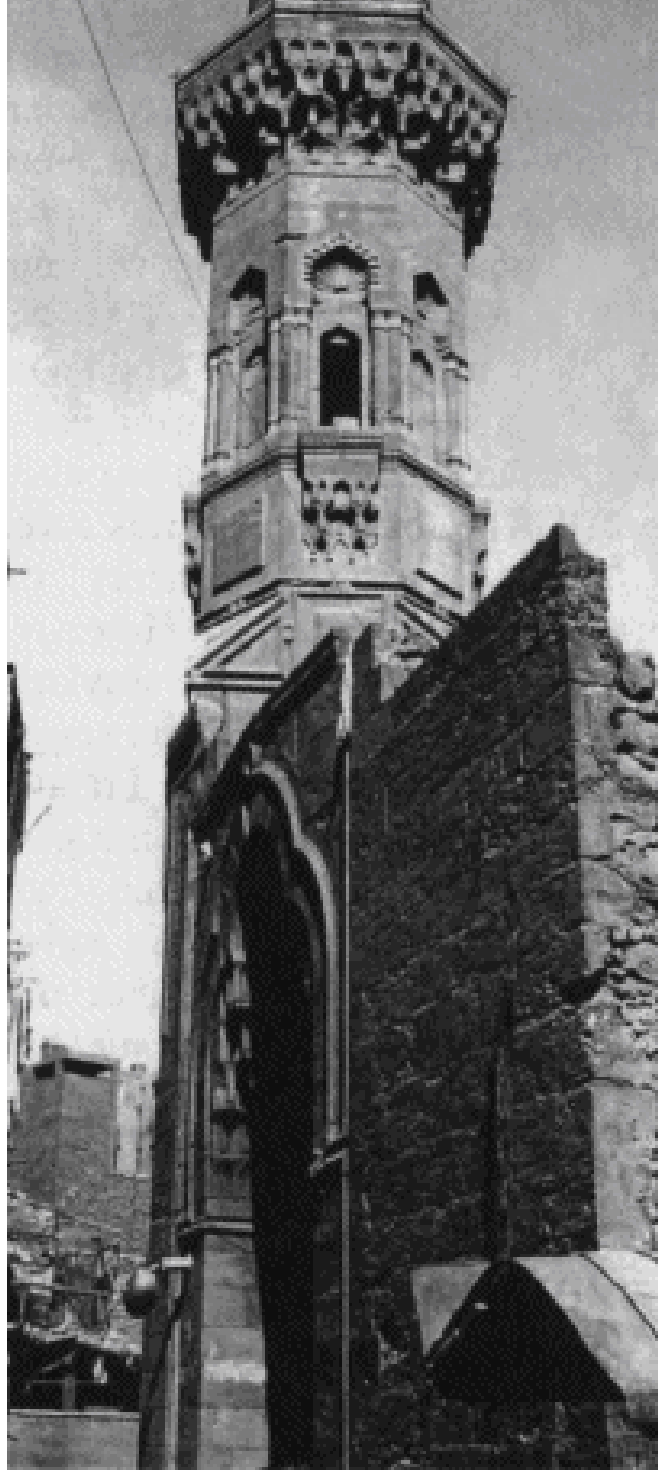
⁵⁹ B. Shoshan, "High culture and popular culture in medieval Islam", *Studia Islamica* LXXIII, 1991, 67-107, özellikle. 105

(ö. 862/1457-58) Camiisi dikkate değer bir örnektir (Resim 1). Medyan Mısır Deltasına yerleşmiş Kuzey Afrikalı bir ailede doğmuş, Kahire'ye göç etmiş ve orada bir camii inşa ettirmiştir. Söylenildiğine göre bu camii için Medyen'a çokça saygı duyan Sultan Çakmak'ın hanımı cömertçe bağış yapmıştı.⁶⁰ Camii o dönemki gösterişli yapılar gibi inşa edilmişti, bugün büyük ölçüde bozulmuş olsa da hâlâ görülebilen zengin tezyinata sahiptir.⁶¹ Sahavî'ye göre, çok az alim ve şeyh böylesine güzel ve gözalıcı yapılar inşa ettirebilmiştir. Bu tekke-cuma camisinin inşasından sonra Medyen çok tesirli bir isim hâline gelmişti, aralarında muteber isimlerin de olduğu müritlerinin sayısı artmış ve bağışları artmıştı.

---

⁶⁰ Jawhan, *Enba'*, 465 f.; Ibn Tağriberdî, *Havadis*, 379; aynı yazar, *Nujum*, XVI, Sahavî, *Daw'*, X, 150 f.; al-Sharani, Abdulvahhab el-Ensari, *al-Tabaqaat al-kubra al-musammah bi-lawaqih al-anwar fitabaqat al-akhyar*, 2 vols. (Cai 1954), II, 101 ff.; J.-C. Garcin, "L'Insertion sociale de Sharani dans le milieu Cairote", içinde *Colloque international sur l'histoire du Caire* (Cairo, 1972), 159-68.

⁶¹ D. Behrens-Abouseif, *The Minarets of Cairo* (London and Cairo, 2010), s. 234 ve res. 182.

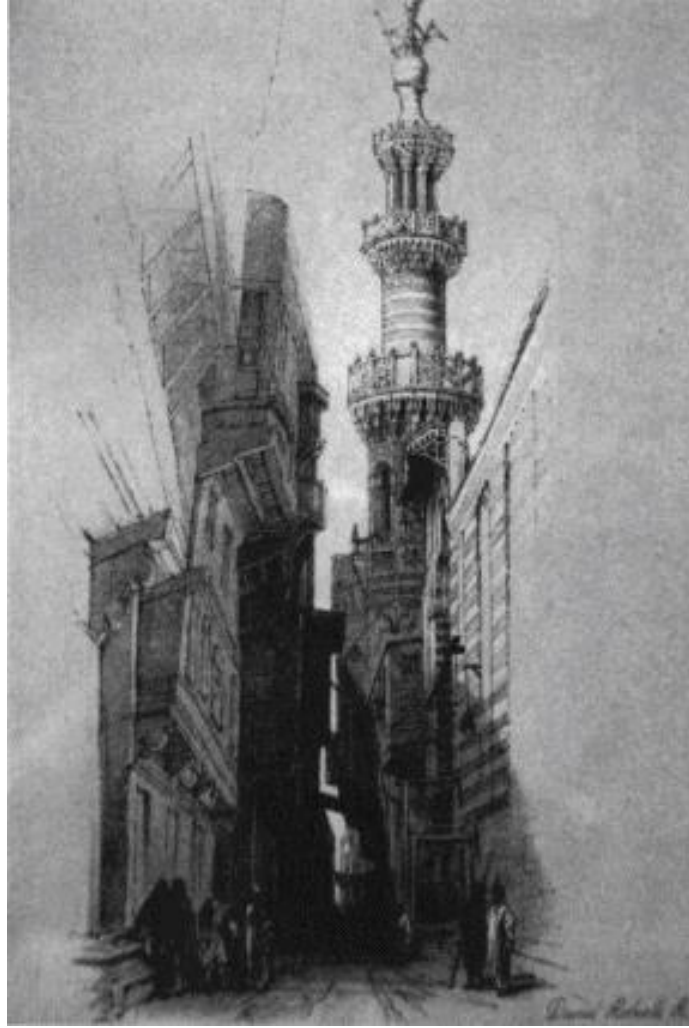

Resim 1. Şeyh Medyen Camisinin minaresi (Doris Behrens-Abouseif)

Şeyh Muhammed Gamri (ö. 849/1445) muhteşem bir minaresi olan bir camiiyi ortaçağ Kahiresi'nin kuzey-batı kesiminde olan Maijush sokağında inşa ettirdi. Camii yapısal sebeplerden ötürü yıkılmak zorunda kalmazdan evvel David Roberts tarafından tasvir edilmişti (Resim 2).⁶² Mütevazı bir adam olan bânisi Delta'daki Miniat Ghamr (Mit Ghamr) kasabasındandı, dindar bir hayat sürüp geçimini

⁶² Makrizi, *Hitat*, II, 331; İbn Hacer, *Enba'*, IX, 244; Sahavî, *Daw'*, VIII, 238 ff; Şaranî, II, 87 f.; Mubarak, V, 60 f.; Van Berchem, *Matériaux*, 581 f; Garcin, "L' insertion", 163; M. Meinecke, *Mamlukische Architektur in Agypten un Syrien*, 2 vols. (Mainz, 1993), II, 359.

zanaatkârlıktan sağlamıştı. Yine de bir tarikat şeyhi olarak edindiği prestij ve ehemmiyet, etrafına toplanan yüksek sayıdaki müritler dahil olmak üzere eyalet ve başşehirde birçok camii yaptırmaya imkân sağlamıştı. Cuma camisinin 843/1440'ta Kahire'nin bu mahallesindeki acil ibadethane ihtiyacına cevaben inşa edildiği kaydedilmiştir. Sahavî, kendisi de dahil olmak üzere, bazı alimlerin şeyhi bir Cuma Camiisi inşa ettirdiği için eleştirdiğini belirtir ve şeyhe orada hutbe okutmamasının tavsiye edildiğini, şeyhin de buna uymadığını ekler. Bu camiinin minaresi çevredeki bir tüccarın mâli desteğiyle yapılmıştır. Bugün hâlâ Sultan Barsbay'ın mezarlıktaki türbe camiisinde ayakta olan minber şâhâne bir ahşap işçiliği örneğidir (Resim 3).⁶³ Onu yapan marangoz Ahmad İbn İsa emir Cemaleddin, Sultan Çakmak'ın özel kâtibi için çalışıyordu ve Mekke'deki mabedle Kahire'deki Kicmas al-İshaki Camisinin minberlerini de o yapmıştı. Ehemmiyetinden ötürü Sahavî'nin *Daw'*ında hakkında biyografik malûmat vardır. Bu kendi başına fevkalâde bir olaydır çünkü o sadece bir zanaatkârdı, alim değildi. Ömür boyu marangoz olarak kalmıştı.⁶⁴ el-Ghamn'ın minberinin Kur'an okuyucuları için yapılan rahleyle beraber finansörü İbn al-Radadi adındaki alim bir tüccardı.⁶⁵

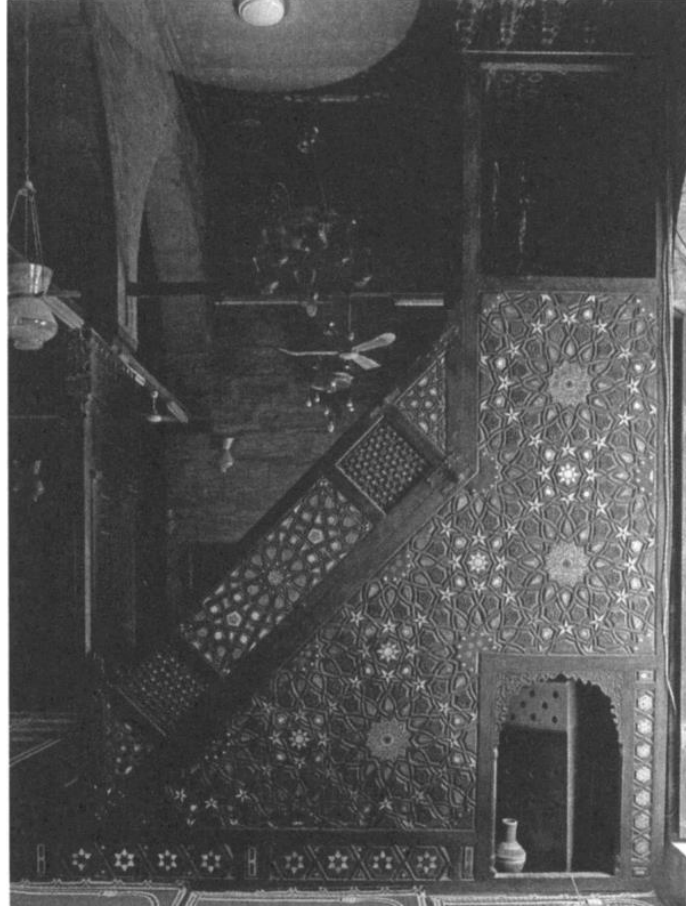

Resim 2. Şeyh Muhammed al-Ghamri Camisinin minaresinin Davit Roberts tarafından yapılan taşbaskısı

⁶³ Hasan Abdulvahhab, *Tarikh al-masajid al-athariyya* (Cairo, 1946), 227 f.

⁶⁴ Sahavî, *Daw'*, II, 59.

⁶⁵ Sahavî, *Daw'*, IX, 9.

Resim 3. Bugün Sultan Barsbay türbe-tekkesinde bulunan Muhammad al-Ghamri Camisinin minberi (Bernard O’Kane)

Muhammad al-Ghamri’nin oğlu Ebülabbas al-Ghamri daha göz alıcı bir hâmiydi; Tevbe Camiisini (*Camiu’t-tevba*) Mahalla şehrinde, 1490’larda inşa ettirdi. Minaresi o dönem taşrada taştan yapılmış tek minareydi; Kahire dışındaki bilinen bütün minareler tuğladan yapılmışlardı. Sadece sekizgen birinci katı bugüne geldi, Kahire tarzında istisnâ bir yapıydı ve bu tarz onun başşehirden bir zanaatkâr, belki de şeyhin müritlerinden biri tarafından yapıldığını göstermektedir. Ebulabbas ayrıca Mit Ghamr şehrinde şahâne bir dikdörtgen minaresi olan camiye yaptırmıştı (Resim 4). Çift başlı minare, üstteki iki ampulümsü yapısıyla, Kahire’deki bütün bilinen minarelerden önce yapıldığını gösteriyordu. Şeyhin, elli kadar camii yaptırdığı kaydedilmiştir; üstelik bir Sultan’ın yapabileceğinden daha büyük bir beceriyle kadîm eserlerden yapı malzemesi getirtmeyi başarabilmiştir!⁶⁶

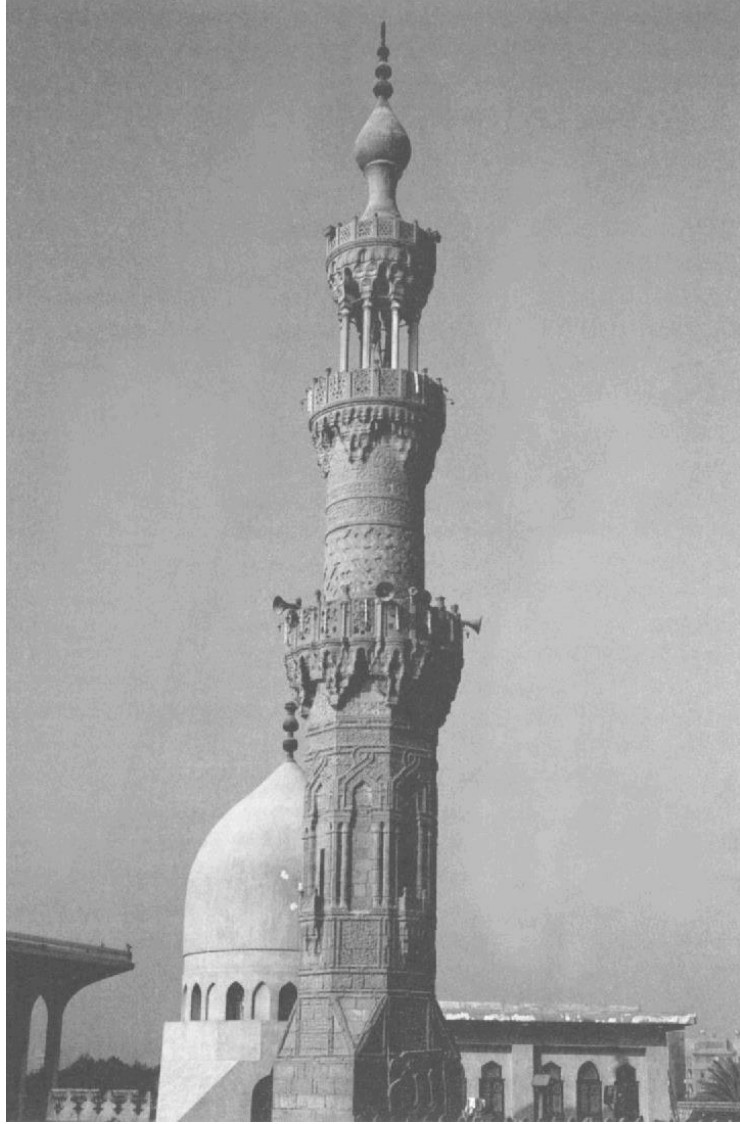
⁶⁶ Sahavî, *Daw’*, II, 161 f; Şaranî, II, 121 f.; Ibn al-Imad, VIII, 25 f.

Resim 4. Mit Ghamr'daki Şehy Abu'l-Abbas al Ghamri Camiisinin minaresi (Husam Ismail)

Şeyh Ebuila'nın türbesini de ihtiva eden Bulak yakınlarındaki (1486'dan önce), Nil nehrinin kıyısındaki camii bir tüccar ve şeyhin müridi tarafından (Resim 5) finanse edilmişti. Dönemindeki herhangi bir aristokratik yapıyla mimarî ve dekoratif özellikleri bakımından rekabet edecek nitelikteydi. Maharetle oyulmuş taş minaresi Kahire'deki en yoğun yazıtı sahipken ahşap işçiliğinin şaheseri olan minberi ustası tarafından imzalanmıştır.⁶⁷ Kubbedeki yazıt Memluk epigrafî tarihinde dikkate değerdir: yazıt bütün büyük ticaret erbabına ithaf olunan hoca (*khawaja*) ünvanlı hâmiden söz eder.

⁶⁷ Şaranî, II, 138; Abd al-Wahhab, 276-80.

Resim 5. Bulak'taki Şeyh Ebulila Camisi

Şeyh Abdulkadir Daştuti (ö. 924/1518), özellikle Kahire'de Tabbala denilen yerin kuzey-batısında Birkat al-Qar (Balkabağı Göleti) denilen göletin yakınlarında pekçok Cuma Camiisi yaptırmasıyla ünlüdür.⁶⁸ Oldukça sofuydu, kalıcı bir meskeni yoktu, evlenip çoluk çocuğa karışmamıştı, çok az yer, kaba bir cübbe giyer ve yalın ayak dolaşırdı. Memluk aristokrasisi, özellikle de Sultan Kayıtbay tarafından epeyce saygı görürdü. Sultan şeyhe çok mütevazı davranıp, kitâbede yer aldığı üzere, onu, hanımının Fayyum'daki camiisinin inşâ faaliyetlerini yönetmekle görevlendirmişti.⁶⁹ Fakat, kendi camiisini Kahire'de⁷⁰ inşa ettiğinde çağdaşı olan emirlerin örneklerini takip etti, Birkat al-Qar'a bağlanan kanalı genişleterek Nil'in taşma mevsiminde teknelerin, tıpkı Birkat al-Ratli ve Azbakiyya

⁶⁸ Ibn Iyas, III, 392, IV, 97, V, 267 f.; Şaranî, II, 138; al-Ghazzi, *al-Kawakib al-saira bi a'yan al-mi'a 'l-ashira*, 3 vols. (Beirut, 1979), I, 246-50, 298; Sahkawi, *Daw'*, 300f.; Ali Mubarak, *al-Khitat al-Khitat al-jadida al-tawfiqiyya li-Misr wa'l-Qahira*, 20 vols. (Cairo, 1306/1888-9), IV, 300 f.; Jean-Claude Garcin, "Deux saints populaires du Caire au d'but du XVIe siècle", *Bulletin d'Etudes Orientates*, 1977, 131-43.

⁶⁹ Van Berchem, *Matériaux*, 557 f.

⁷⁰ Index 12 (evvelce). Bugün camii artık tarihî eser olarak nitelendirilmemektedir; *Bulletin du Comite de Conservation des Monuments Arabes du Caire*, 1888, 14, 1896, 58, 139; 1898, 75, 133; 1899, 63; 1907, 98; 1914, 86, 128, 141.

gibi daha büyük göletlerde olduğu gibi orada dolaşmalarına imkân tanıdı.⁷¹ Heybetli kubbesi yakınlarda yıkılan camiisinde kendi türbesi de bulunuyordu. Camiide, ayrıca, geçen yüzyılın başlarında Arap Sanatı Eserlerini Koruma heyeti tarafından restorasyona lâyık görülen şâhâne bir minber vardı.⁷² Bu tarz bir hâmilik on beşinci yüzyıl öncesinde yaygın değildi.

Memlûk döneminin süsleme sanatları bir zanaatkârın övücünü ifade eden sosyal değişimi açığa vurur. Memlûk ünvan ve metal üzerindeki armaları Bahri döneminde çok daha az sıklıkla görülürken, sıradan isimlerin adları, daha önceleri yüksek makamdaki hâmillerle ilişkilendirilen (*mimma umila bi-rasm*) formülüyle sanat eserlerinin üzerinde daha sık görülmeye başlandı. Doha'daki 15. yüzyıl İslam Sanat Eserleri Müzesi'nde üzerinde belirli bir Abdulgaffar ismi olan bir yazı vardır. İsmi önünde hiçbir ünvan yoktur fakat önde gelen şair Takiyyüddin İbn Hicce el-Hamavî'nin (ö. 34)⁷³ yazdığı bir şiir üzerinde bulunduğu kâsenin güzelliğini över (Resim 6). Başka ilginç yazılar da vardır. Bir tanesi geç Memlûk dönemine ait bir kalem kutusunun üzerine yazılmıştır ve kutunun sahibi birinci tekil şahıs kipiyle Allah'a bu zanaati yaparken kimseye zarar vermediğine dair yemin eder ve merasim kumaşlarını işleme (*tiraz*) zanaatini överek sözlerini sürdürür.⁷⁴ Nadide bir ince işlilik örneği geç Memlûk pirinç tepsisinde bir şekerleme ustasının, el-Hac Ahmad al-Tukhl al-Halawani'nin adı *mimma umila bi-rasm* formülüyle öne çıkmaktadır ve bu eserin kendisi için yapıldığını göstermektedir.⁷⁵ Belki de çağın zanaatkârının övücünü gösteren en güçlü kanıt Abdulkadir Nakkaş'ın Kicmas al-İshaki (1480-81) Camisinin mihrabına, tam olarak şahane ve yenilikçi bir biçimde süslenen oyuğun merkezine, attığı imzadır (Resim 7). Bu imza müstesnadır çünkü bütün Memlûk mihrablarında sadece Kur'an'dan âyetler vardır. Mihraba ismini kazımak sultanlar da dâhil olmak üzere hâmiller arasında bile yaygın değildi.⁷⁶

---

⁷¹ Doris Behrens-Abouseif, "The northeastern extension of Cairo under the Mamluks", *Annales Islamologiques* XVII, 1981, 157-89; idem, *Azbakiyya and Its Environs from Azbak to Ismail 1476-1871* (Cairo, 1985), 9 ff., 19 ff.

⁷² Comite de Conservation des Monuments de l'Art Arabe, *Bulletin* 1907, s. 98, ayrıca çevrimiçi: Islamic Art Network and Cresswell Archive at the Ashmolean Museum neg. EA.CA 4107A.CA.4107.

⁷³ Inv. no: MW-96-99HU. Şiir, al-Nawaji'nin antolojisinde mevcuttur, *Hulbat al-kumayt fi 'l-adab wa 'l-nawadir al-muta'alliqa bi l-khamriyyat* (Cairo, 1299/1881- 22), 171. İbn Hicce için bkz. İbn Tağriberdî, *Manhal*, XII, 291-5.

⁷⁴ Sotheby'nin müzayede kataloğu, *Arts of the Islamic World*, London, 8 October 2008, no. 122.

⁷⁵ Aynı yazar, no 121. Basılı versiyonun okunuşu al-Tukhi değil, "al-Tarkhi"dir. Tukhi, Tukh şehriden gelenlere denmektedir.

⁷⁶ Bir istisna Bulaq'taki Qadi Yahya camiisindeki mihrabdır ki orada hâmisi ve efendisi Sultan Jacmaq'a anılır. Hasan Abd al-Wahhab, *Tarik al-masajid al-athariyya* (Cairo, 1946), 240.

Resim 6. (a) Üzerinde Abdulgaffa ismiyle yazılmış şiir bulunan kâse (b) şiirdeki bir detay (Doha İslam Sanatı Müzesi'nin nazik müsaadeleriyle)

Resim 7. Kicmas al-İshaki Camiisinin mihrabının içindeki Abdulkadir Nakkaş imzası (Doris Behrens-Abouseif)

Geç Memlûk dönemi, vakanüvisleri tarafından çürümenin çokça arttığı, sonunda liyâkatsiz kimselerin yüksek yönetim kademelerine atandığı ve onların bu mâkamları sömürerek başkalarına da zarar verdikleri bir gerileme dönemi olarak görülmüştür.⁷⁷ Mühtediler gibi sonradan görmeler de mâkamlarını

⁷⁷ Örneğin, Mortel'in Ebülhayr en-Nahas üzerine olan makalesinin sonucu.

menfaat elde etmek ve meslekdaşlarına zarar vermek için suistimâl etmekle suçlandı. Öte yandan, sonradan görmelerin yükselişinde düşük sosyal gruplar için benzersiz fırsatlar ortaya çıktığı, ekonomik ve siyasî bakımdan Memlük aristokrasisinin artık dolduramayacağı boşlukları doldurmak için bu sınıfların yükselmesinin kaçınılmaz olduğu söylenebilir. Sonradan görmelerin durumu Memlüklerin yoğun ve sürekli bir biçimde tasavvufî eğitim ve hayır kurumlarını himâyesinin doğal bir sonucuydu. Bu yolla, mütevazı arkaplânı olan yerlilere eğitim verilip onların bürokrasiye dâhil olmak suretiyle devlet aygıtına katılmaları, yani sonuçta sosyal bakımdan sınıf atlamaları, servet edinip güçlenmeleri sağlanıyordu. Ebülhayr en-Nahas'ın trajik sonu bu gelişmeye Memluk'lular nezdinde huzursuz bir tepki idiye de bu uç noktada, münferit bir durumdu.

Son olarak, zanaatkarların alim ve entellektüel seviyesine yükselmelerinin sanat ve sanatçılara ciddi bir etkisi olmaması, on beşinci yüzyılda Rönesans İtalyası'nda gerçekleştiği gibi, ilginç bir noktadır. Rönesans İtalyası'nda sanatçılar kendilerini zanaatkarların yukarısındaki bir seviyeye çıkararak hümanist bir eğitim alıp entellektüel elit çevrelerinde kabul ve saygı görmüşlerdir.⁷⁸ Eğitimli Memluk zanaatkarlarının edindiği kabul/tasdik, onların el hüneriyle oluşturduğu bir sanattan ziyade, ilimleriyle sınırlanmıştır. Bu, öte yandan, başka bir araştırma/çalışma gerektiren ayrı bir konudur.

---

⁷⁸ Bu konu üzerine bkz. Francis Ames-Lewis, *The Intellectual Life of the Early Renaissance Artist* (New Haven and London, 2000).